

УДК 378(470+571)-055.2

О.О. Драч

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ВИПУСКНИЦЬ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті висвітлено можливості соціальної реалізації випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Проаналізовано варіанти їхнього працевлаштування, визначені пріоритетні сфери діяльності та вагома просвітницька складова повсякдення жінок з вищою освітою.

Ключові слова: курсистки, вищі жіночі курси, вища освіта, професійна реалізація

Постановка проблеми

Сучасні реалії ринкових трансформацій в Українській державі передусім впливають на самовідчуття пересічної родини, атмосферу комфорту та затишку в якій традиційно формує жінка, – матір, берегиня сімейних традицій і цінностей. Саме на її плечі у непростий час пристосування до соціально-економічних та суспільно-політичних змін покладається відповідальність за виховання нової генерації українських патріотів. Історичні надбання та суспільна практика переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної реалізації молоді. У цьому контексті актуальності набувають проблеми досвіду випускниць вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) у Російській імперії, частиною якої була Наддніпрянська Україна, в умовах модернізації економічного та соціального життя другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Пострадянський період дослідження вищої жіночої освіти характеризується відновленням плюралізму методологічних підходів, появою широкого спектру міркувань. Значною активністю тут вирізняється доробок науковців Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Зокрема, багато зусиль доклав О.В. Мельник для з'ясування особливостей функціонування цих закладів у Одесі [1]. Історії становлення жіночих навчальних закладів у Києві присвячена кандидатська дисертація В.В. Вірменко; її основні положення знайшли відображення в монографії [2]. Наукові студії К.А. Кобченко безпосередньо пов'язані з історією Київських ВЖК [3]. Її розвідки свідчать про застосування нового методологічного інструментарію соціокультурної історії та гендерного підходу до аналізу освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Проте для вітчизняної історіографії притаманні регіональний рівень розробки теми і фрагментарність досліджуваних проблем. Досить часто науковці обмежуються публікаціями, що передують дисертаційним дослідженням, після захисту яких більшість із них не поглиблює розробку проблеми. Така практика зумовлює переважно описово-фактологічний характер студій, відсутність ґрунтовних самостійних узагальнень.

Мета

Метою цієї статті є з'ясування можливостей соціальної реалізації випускниць після закінчення навчання на ВЖК у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу

Прагнучи реалізувати свою нову життєву роль і відстояти рівноправність у соціумі, у пореформений період дівчата дедалі активніше ставали на шлях здобуття вищої освіти, навчалися ретельно та сумлінно, нерідко подаючи приклад для студентів. Важливість

просвітницької місії жіночої молоді з вищою освітою в неписьменній країні та невідомість, що чекала після закінчення навчального закладу на більшість із них через відсутність визначених правових гарантій до 1911 р., хвилювали широкий загал громадськості. На останній лекції першого випуску Київських курсів професор Ф.Я. Фортинський висловився про випускниць як “хрестоносців, які збиралися на святу та важку справу” [4, 73]. Варто нагадати, що саме з намірами “віддати своє життя служінню людям”, “своїми знаннями допомогти хоча б невеличкій частині людей”, “застосувати здобуті знання в житті” приходили до вищої школи більшість слухачок [5, 18а, 35, 82]. Спонукали до міркувань над власним майбутнім і лекції професорів, зокрема Введенського на Санкт-Петербурзьких ВЖК, який “метою життя визначив служіння всезагальному щастю” [6, 283].

Дослідження курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК 1909 р. виявило нашарування на мрії та ідеали жіночої молоді, з якою вона приходила до закладу, суто практичних міркувань, зумовлених турботами про “хліб насущний” та обмеженістю сфери застосування їхньої праці. Прагматичні передбачення слухачок щодо працевлаштування після закінчення курсів концентрувалися навколо вчителювання, єдиної сфери, що була широко доступна для жінок із вищою освітою. Багато курсисток під час анкетування підкреслювало, що для них педагогічна діяльність “це саме “шматок хліба”, а не життєвий ідеал. Підтвердженням чого є такі примітки в питальниках, як “через потребу”, і навіть “з великим незадоволенням” [7, 91]. Самовіддано прагнули до вчителювання “у глушині, у селі”, “у пролетарському середовищі”, “у народній школі” тільки окремі представниці, які в цьому бачили не заробіток чи службу, а швидше “служіння”. “З гордістю, що їде до храму науки служити людству” залишила рідне містечко Курської губернії Г. Сафронова [5, 55]. Курсистка Є. Дьяконова бажала присвятити життя справі народної освіти; не лякала навіть непримітна праця в маленькій школі [6, 282]. Які б ідеали та мрії не плекали слухачки, але більшість із них (71%), як виявило опитування, мала намір працювати на педагогічній ниві.

Окрім вчителювання курсистки історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких ВЖК готувалися до наукової діяльності – 11,2%, до літературної – 6,2%; на фізико-математичному відділенні 6,2% слухачок планували зайнятися медициною [7, 92]. На юридичному відділенні 29% курсисток сподівалося, що їх допустять до юридичної практики. Решта курсисток цього відділення не мала конкретних життєвих планів на майбутнє, а тільки віддалені мрії, переважно пов’язані з можливістю долучитися до практичної діяльності.

Принагідно зазначимо, що сімейне життя як мрію чи найближчі плани під час дослідження столичних слухачок визначили тільки 1% опитаних. Окрім того, виявилася категорія курсисток, які не мали чітких подальших планів (7,7%) та ідеалів (4%).

Під час навчання відбувалася певна трансформація поглядів курсисток щодо подальшого життя. Як згадувала Ю. Фаусек, “вступивши на “Бестужевські” курси, думала, що буде вчителькою в селі чи рідному місті (Керчі), пізніше планувала стати міською вчителькою у столиці” [8, 262]. Є. Дьяконова на столичних курсах замислилася, чи зможе стати народною вчителькою, розуміючи, що “вчительку з вільними поглядами важко уявити в школі” [6, 363]. Однак вагання про те, наскільки обране після закінчення заняття відповідатиме власним переконанням, могли дозволити собі тільки матеріально забезпечені слухачки, до яких належала і Єлизавета. Важкі умови родинного життя окремих курсисток, як, наприклад, її товаришки Лізи З., на утриманні якої перебувала матір та хворий брат, визначили головним критерієм подальших планів хороший заробіток. Дівчина після випуску мріяла відкрити приватну гімназію в Тюмені.

Роки навчання на ВЖК наближали ідеали курсисток до життєвих реалій. Це засвідчили результати анкетування курсисток-“бестужевок”, у яких майже зникло прагнення до артистичної та мистецької діяльності. Водночас від молодших до старших курсів зростав потяг до вчителювання (з 10,5 до 34%), наукової (з 12,7 до 23,1%), медичної (з 1,9 до 8,8%) і літературної (з 1,2 до 30,3%) діяльності [7, 92].

Прикметно, що з віком у курсисток не зникало, а тільки посилювалося прагнення до того чи іншого виду служіння народу. Воно наскрізно проходило через усі плани на майбутнє забезпечених слухачок, для яких турботи про повсякденне існування не були нагальними.

Курсистка з дипломом медика мріяла бути земським лікарем чи лікарем у селі, з дипломом юриста – стати земським юристом. Слухачки, які прагнули громадської діяльності, бажали "читати публічні лекції для народу". Навіть ті, хто мріяв про сцену, планували грати в народному театрі [7, 93]. Одна з таких представниць, охоплених устремлінням служити народу, Є. Дьяконова незручно почувалася під час знайомства зі студентом-юристом, який хизувався навчанням винятково заради диплома [6, 287]. Отже, зізнання столичних курсисток засвідчили, що бажання набути фаху та отримати доступ до кваліфікованої праці не трансформувалися в пріоритетну думку про професійну кар'єру.

Складання випускних іспитів та отримання свідоцтва про закінчення ВЖК спонукало слухачок до роздумів про подальший шлях та конкретних дій із його реалізації. Наприклад, Ю. Фаусек тільки після випуску усвідомила, чому саме хотіла б навчатися. Сумлінну курсистку залишили при кафедрі зоології на Санкт-Петербурзьких ВЖК. Професор Введенський клопотав про посаду хранительки зоологічного кабінету та помічника лаборанта для неї, що давало б певні кошти для прожиття та цікаву дослідну роботу. Проте реалізувати такі перспективи дівчині не вдалося. Її місце зайняла більш спритна колега. Крах перших планів щодо працевлаштування викликав розчарування у випускниці, але не позбавив енергійності. Вона стала вчителькою в гімназії М.М. Стоюніної в Санкт-Петербурзі [9, 112].

Педагогічну діяльність як шлях професійної самореалізації та самостійного заробітку обирали більшість випускниць ВЖК. У пам'яті Д.М. Овсяннико-Куликовського залишився непересічний образ представниці Одеської громади молоді С. Єгунової, яка в 80-х роках XIX ст. навчалася на Київських курсах, а потім стала видатною діячкою на ниві просвітництва [10, 99].

Натомість не завжди жінки з вищою освітою могли зайняти бажане місце в суспільстві, після закінчення навчального закладу в окремих із них починалося досить буденне, бездіяльне життя, якого вони хотіли колись уникнути, вступивши на курси. Приміром, чоловік курсистки Тимонової, випускниці ВЖК Гер'є в Москві, "незважаючи на Спенсера", що їх "поєднав", стояв на позиції, що справжнє призначення жінки – бути матір'ю та дружиною. Тому, коли вона тільки обмовилася про бажання поїхати до Парижа на юридичний факультет, він з подивом розсміявся: "Покинь ти ці авантюри" [11, 202]. Такий чоловічий підхід був досить поширеним. Зокрема, у промові на урочистостях з відновлення Санкт-Петербурзьких ВЖК (1889 р.) директор закладу наголосив на "щасливій можливості курсисток присвятити себе науковим заняттям, серйозній розумовій праці, підготовці до життя, головним чином у родині" [12, 293]. Знаний дослідник професор І.І. Мечников так само сумнівався в можливості суміщення ролей науковця, дружини й матері. Він дещо з іронією ставився до жіночої емансипації, глузуючи: "Подивимося, подивимося, як ви зможете займатися і наукою, і дітьми" [13, 156]. Фактично представники високоосвіченого чоловічого загалу за прогресивності поглядів у аспекті соціальної реалізації "слабкої статі" пріоритет надавали винятково традиційним жіночим функціям дружини та матері, успішному виконанню яких мала допомогти вища освіта. Можливість же реалізації подальших планів випускниць вищої школи щодо вдосконалення чи професійної реалізації мала повністю узгоджуватися з "другою половиною".

Аналіз листів колишніх слухачок, відомостей окружних інспекторів дав підстави для перших узагальнень щодо працевлаштування колишніх курсисток. За інформацією завідувача Санкт-Петербурзьких ВЖК професора К.М. Бестужева-Рюміна, багато випускниць, які залишилися у столиці, викладало в міських училищах, закладах відомства імператриці Марії, частина відкрила власні школи. Слухачки, які повернулися до провінції, працювали вчительками в гімназіях, єпархіальних училищах, у вчительських семінаріях [14, 500]. До речі, випускниці з духовного стану "грамотні матушки" ставали першими вчительками не тільки для своїх, а й нерідко селянських дітей. Розвиток освітнього процесу мав і зворотній бік: дипломовані попівни дедалі частіше розривали зі своїм станом – ставали вчительками чи виходили заміж за дрібних чиновників.

Узагальнення статистичного матеріалу щодо професійної реалізації випускниць Санкт-Петербурзьких ВЖК виявило такий спектр їхніх занять: педагогічній діяльності присвятило себе 71,6% колишніх курсисток, займалося лікарською практикою – 6,7%, літературною та перекладацькою діяльністю – 8,6%, завідувало бібліотеками та книжковими складами – 1,1%,

працювало в наукових установах (наприклад лабораторіях, обсерваторіях) – 1,6%, служило в конторах та установах – 6,7%, продовжувало освіту – 4,5%, займалося сільським господарством – 1,3% [15, 302]. Отже, здобувши у вищій школі ґрунтовну підготовку, більшість випускниць з огляду на реалії працевлаштування обирали освітню ниву.

Збереглася така тенденція і в подальші роки. З 1882 по 1908 р. більша частина випускниць Санкт-Петербурзьких курсів присвятила себе педагогічній діяльності – 41,3% [16, 65–66]. За даними Міністерства народної освіти, до 30% столичних слухачок обирало вчителювання як шлях професійної реалізації [17, 64 зв]. При цьому в середніх навчальних закладах працювала майже половина випускниць 47,8%, стало учительками народних та недільних шкіл для дорослих 38,7%, посіло посади начальниць гімназій 2,7%, заснувало власні навчальні заклади 1,3%, працювало у вищих навчальних закладах асистентами, викладачами та керівниками практичних занять 4,8% [16, 65–66]. Це при тому, що ВЖК як навчальних заклад не ставили за мету задоволення державних потреб у педагогічному персоналі середньої школи.

Аналогічна ситуація з працевлаштування помітна і серед курсисток губернських навчальних закладів. Уже перші випускниці Казанських ВЖК отримали місця в середніх жіночих навчальних закладах, земських жіночих учительських семінаріях та приватних пансіонах. Попечитель Казанського навчального округу не приховував, що колишні курсистки “на місця роботи принесли любов до справи та старанність, що виявляли під час навчання” [18, 182]. Навчальна адміністрація зазначала, що, обравши педагогічну діяльність, жінки настільки “приросли душею” до неї, що вже не розлучалися протягом життя. Ставши на шлях педагогічного просвітництва, колишні курсистки настільки поринали в обрану справу, що вражали сучасників усвідомленням службового обов’язку. Готувати учнів до практичної діяльності, зробити школу знаряддям виховання людської особистості – цій меті віддавали свої знання та сили передові педагоги-”бестужевки”. Найдосвідченіші з них брали участь у розробці навчальних посібників для шкіл.

Основна маса випускниць залишалася в навчальних закладах міст, де діяли ВЖК. На 1 січня 1912 р. у початкових школах Санкт-Петербурга 60,2% учительського контингенту становили жінки, 77% яких мали вищу освіту, тобто були “бестужевками” [19]. Поява в кінці XIX – початку XX ст. професійних груп та організацій, що замінили старі станові структури, виявила факт, що і в нових групах спеціалістів жінки опинилися в низу ієрархізованої структури. У межах учительської професії, де жінки в цей період становили більшість, чоловіки дивилися на них як на неповноцінних колег: і здібності у них нижчі, і знань у них менше, і думають вони не про справу, а про заміжжя, і зовнішність у них нігілістична, і емоції у них домінують над розумом, одним словом, випадкові та некорисні люди серед учителів. На думку російського дослідника Б. Миронова, така ситуація зумовлювалася саме їхньою жіночою сутністю, а не зовнішніми чинниками [20, 267]. Варто зауважити, що науковець чи не першим констатував упереджене ставлення корпорації вчителів до жінок-учительок, професійних колег, в основі чого лежали нездоланні стереотипи традиційного суспільства.

Більшість учорашніх курсисток, “нових жінок” за світоглядними установками, працюючи вчительками середніх та початкових шкіл, присвячували власне дозвілля (вечори, свята, вихідні) просвітницькій, а отже, безкоштовній роботі в недільних чи вечірніх класах тощо. Як зауважила Н.П. Єфремова, “найкращі представниці 60-х років XIX ст. розглядали вищу освіту як необхідну підготовку для служіння народу” [21, 77]. Проте теза потребує певного уточнення. Зібрані під час дослідження матеріали свідчать, що протягом всього часу діяльності ВЖК у Російській імперії наявна категорія курсисток, які через здобуття вищої освіти шукали власний шлях просвітництва народу. Усвідомлення жіночою молоддю країни педагогічної діяльності як служіння суспільству констатувала вже тогочасна публіцистика. Жодним чином не перебільшувала роль народних учительок із вищою освітою одна з лідерів жіночого руху Г. Шабанова, визначивши їх “ідейними та самовідданими просвітительками народу” [22, 734].

Випускниці Санкт-Петербурзьких ВЖК мали широкий спектр професійної діяльності в різних сферах. Узагальнення даних щодо колишніх курсисток протягом 1882–1908 рр. доводить, що крім основної педагогічної ниви вони обирали для себе літературну,

письменницьку та перекладацьку діяльність (5,3%) чи продовжували власну подальшу освіту (4,9%). Деякі випускниці займалися лікарською практикою (4%), перебували на службі в недержавному секторі економіки (2,8%), працювали в наукових установах, лабораторіях (1,6%) тощо [16, 67]. Ставали лікарями випускниці ВЖК, які отримали після закінчення другу медичну освіту. Наявність категорії курсисток, що не задовольнялися свідоцтвом вищого навчального закладу, доводить частка випускниць, які продовжували подальшу освіту після закінчення в закордонних університетах, жіночому медичному інституті в Санкт-Петербурзі чи на інших відділеннях ВЖК.

Вищі навчальні заклади прищеплювали курсисткам вміння наполегливо працювати, інтерес до розумових занять, звичку до інтелектуальної творчості, що сприяло формуванню когорти жінок-науковців. Зокрема, випускниця Казанських ВЖК Е.Г. Петровська, дружина професора М.М. Петровського, поділяючи інтереси та спосіб життя чоловіка, стала його незмінним секретарем і помічником. Підтримувала переписку професора з колегами, робила для чоловіка-науковця виписки з архівів і бібліотек, супроводжувала його в численних відрядженнях та експедиціях [23, 198]. Випускниця Київських курсів Г.Л. Іконникова, дружина професора В.С. Іконникова, працювала вчителькою в гімназії Ващенко-Захарченко. Одночасно вона дієво допомагала чоловіку в наукових дослідженнях, переважно перепискою, коректурою, перекладами з іноземних мов [24, 7]. Г.Л. Іконникова виступала з рефератами на актуальні теми, зокрема з жіночих питань, на музично-літературних зібраннях київської інтелігенції.

Варто зазначити, що у другій половині XIX ст. професійну кар'єру вченого змогли реалізувати тільки окремі освічені жінки. Зазвичай їх наймали на неprestижні "невидимі" посади переписчиць, домашніх секретарів, перекладачок. Саме думки про "доцільність бути чи не бути маленьким ученим" вплинули на прийняття рішення заповзятю курсисткою К. Рудинською щодо продовження подальших наукових занять у лабораторії знаного хіміка О.М. Бутлерова. Переконання, що вона має працювати для народної користі, оскільки кошти на навчання брала в батька (сільського дячка), а тому повинна віддати сповна і родителю, і народу, перебороли привабливість пропозиції залишитися в Санкт-Петербурзі для продовження наукових студій. Випускниця столичних ВЖК повернулася в рідне селище на Чернігівщину, де вчителювала в місцевій школі, допомагала літньому батьку по господарству і "нарешті читала все, що цікавило допитливу молоду жінку" [9, 109]. Тільки на початку XX ст. після законодавчого врегулювання правового становища жінок із дипломами про вищу освіту активізувався процес їх включення до науково-педагогічного контингенту діючих у державі вузів. Зокрема, першою жінкою приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира стала Н.Д. Полонська-Василенко, успішна випускниця Київських ВЖК. Окрім неї, приват-доцентами названого закладу були С. Щеглова та В. Андріанова – професорські стипендіати з російської мови та літератури, С. Ковалевська – з історії західноєвропейської літератури, С. Лібіна – з кримінального права та кримінального судочинства.

Популярністю серед освіченої жіночої молоді початку XX ст. користувалися юридичні відділення ВЖК, але отримати гідні місця за спеціальністю їм було складно. Більшості випускниць пропонували лише секретарську роботу з невеликою платнею. Навіть після складання державних екзаменів на юридичному факультеті університету жінки не мали права працювати адвокатами, нотаріусами, суддями, тобто ключовими спеціалістами в органах влади. Щоб вирішити проблему працевлаштування випускниць на юридичному відділенні Санкт-Петербурзьких ВЖК, відкрили нову спеціальність – статистику, досить перспективну для жінок. Відомий економіст та статистик, професор О.А. Кауфман організував статистичний семінар, куди записувалися слухачки інших відділень. Учасниці семінару практикувалися в проведенні конкретно-соціологічних досліджень. Саме завдяки їх результатам маємо цінну інформацію з усіх сфер життєдіяльності курсисток.

У реаліях тогочасного життя жінки з юридичним фахом улаштовувалися на посади секретаря юридичного бюро, юридичного відділу на залізниці, канцелярії мирового судді, помічником юрисконсультів, завідувачами юридично-консультаційних відділів у приватних установах. Суттєвим поступом у питанні працевлаштування випускниць вищої школи на

початку XX ст. можна вважати неупереджене ставлення соціуму до практичної діяльності жінок-юристів. Під час опитування 94% респондентів зауважило, що рекомендаціям і порадам юристок повністю довіряли [25, 85].

Поряд з цим багато випускниць ВЖК віддавало власні сили громадській та благодійній діяльності. Вони ставали опікунами та засновниками шкіл, навчальних майстерень, гуртожитків для працівників, дитячих ясел, шкільних літніх колоній тощо. Ґрунтовні відомості про діяльність таких жінок із вищою освітою можна віднайти у звітах земств, товариств, де вони працювали. Так, випускниця Санкт-Петербурзьких курсів К.М. Половцова заснувала в 1896 р. школу мережниць у Рязанській губернії, Е.Ф. Селихова та А.І. Коляновська – школу ткацтва в Полтаві, А.А. Машковцева відкрила безкоштовну професійну школу в Сімферополі, Н.О. Ветвенницька організувала в 1897 р. у Полтавській губернії народне училище для 100 учнів та безкоштовну народну читальню [16, 69].

Висновки

Підсумовуючи, варто зазначити, що натхненні ідеалами загального блага, курсистки набували ґрунтовних знань та відповідного фаху задля подальшої соціально-професійної реалізації. Більшість з них власне призначення бачила на ниві просвітництва і саме туди скеровувала свої інтелектуальні можливості. На початку XX ст. висококваліфікована вчителька зі свідоцтвом ВЖК стала бажаним в очах громадськості педагогічним працівником. Випускниці ВЖК несли в маси здобуті знання, успішно реалізовували вміння та професійні навички. Інтеграція жінок у сферу освіти та професійної праці тривала весь період модернізації та успішно продовжувалася навіть під час Першої світової війни. Широкомасштабна публіцистична, наукова та практична діяльність слухачок сприяла тому, що жінки з вищою освітою набули авторитетного становища в суспільстві.

Список використаної літератури

1. Веселова Т.Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.) / Т.Н. Веселова, О.В. Мельник // Записки исторического факультета. – Одесса, 1995. – Вып. 1. – С. 81–89; Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) / О.В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: ОДЕУ. – Одеса, 1997. – Вып. 1. – С. 246–251; Мельник О.В. Розвиток системи самопомогі та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906–1917 рр. / О.В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. – Одеса, 2007. – Вып. 9. – С. 46–59; Мельник О.В. Історіографія системи вищої жіночої освіти на Україні кінця XIX – початку XX ст.: проблеми та перспективи / О.В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. – Одеса, 2007. – Вып. 10. – С. 185–199; Мельник О.В. Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Мельник. – Одеса, 2009. – 16 с.
2. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Вірченко. – К., 2006. – 20 с.; Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В.В. Вірченко, А.П. Коцур. – К.; Чернівці: Книги–XXI, 2007. – 196 с.
3. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві / К.А. Кобченко // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 60–67; Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві на початку XX століття / К.А. Кобченко // Вісник Київського інституту “Слов'янський університет”. – 2002. – Вып. 12: Історія. – С. 149–160; Кобченко К.А. Дискусії в пресі Російської імперії (1850–1860) про здобуття вищої освіти жінками / К.А. Кобченко // Журналістика. – 2005. – Вып. 4(29). – С. 93–103; Кобченко К.А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець XIX – початок XX ст.) / К.А. Кобченко // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. – Вып. 39–40. – С. 611–627; Кобченко К.А. “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: “МП Леся”, 2007. – 271 с.
4. Иконникова А.Л. Воспоминания о деятельности Федора Яковлевича Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А.Л. Иконникова // Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Ф.Я. Фортинского. – К.: Тип-я М.М. Фиха, 1903. – С. 67–75.
5. Державний архів м. Києва. – Ф. 244, оп. 15, спр. 32.
6. Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – Москва: Тип-я В.М. Саблина, 1912. – 837 с.
7. Кауфман А.А. Русская курсистка в цифрах / А.А. Кауфман // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С. 63–93.
8. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 807, од. зб. 1.
9. Там сам. – Од. зб. 2.
10. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Воспоминания / Д.Н. Овсяннико-Куликовский. – Петроград: Изд-во “Время”, 1923. – 188 с.
11. Павлюченко Э.А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер / Э.А. Павлюченко. – Москва: Мысль, 1988. – 271 с.
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 733, оп. 191, спр. 814, ч. 1.

